

Tomaž Grušovnik

MNOGI SVETOV TEORIJ ZAROT IN VZGOJA ZA SPOZNAVNI ZNAČAJ

Namesto uvoda: med lažjo, novicami in teorijami zarot

Krizni čas, v katerem živimo, na eni strani obarvan s katastrofalno pandemijo virusa SARS-CoV-2, na drugi pa s poslabšujočo se varnostno situacijo, zaznamuje tudi pojav t. i. »lažnih novic«. Vendar pa manipuliranje z javnim mnenjem, vključno s prirejanjem informacij in celo odkritim laganjem, v zgodovini ni nič novega, saj je govorjenje neresnice staro vsaj toliko kot človeštvo. Tako lahko poskusom oblikovanja prepričanj ljudi s prirejanjem dejstev in s pomočjo sredstev množičnega obveščanja sledimo od 19. stoletja, ki ga imamo za stoletje časnikarstva:¹ ravno pojav množičnega tiska je namreč spodbudil takšne in drugačne »liste«, ki so pogosto imeli svojo politično agendo, pri čemer so bili pripravljeni svoja stališča zagovarjati z različnimi prijemi in ukanami. Kar je torej novega na »lažnih novicah«, ni niti to, da so lažne, niti to, da so novice, pač pa prej dejstvo, da jih širijo s pomočjo nove oblike medija – spleta.

1 Prim. Grušovnik, Čudež vsakdanjosti – Whitmanov misterij običajnega, str. 144.

Kljub številnim sorodnostim s propagandnimi strategijami iz preteklosti lažne novice od bolj tradicionalnih dezinformacij loči pomembna novost: ciljanje občinstva. Tradicionalni mediji, kot so radio, televizija in časopis, namreč nimajo možnosti prilagajanja vsebin posameznim odjemnikom, saj jim tehnologija oddajanja oziroma objavljanja narekuje pripravljane enotne vsebine za vse gledalce, poslušalce oziroma bralce. V nasprotju s tem se spletni mediji prilagajajo individualnim spletnim navadam posameznikov in vsebino sporočil posledično prilagajajo njihovim medijskim značajem. Povedano preprosto: medtem ko vsi bralci beremo isto izdajo časopisa, se spletne izdaje prilagajajo našim navadam, ki jih skušajo uganiti na podlagi zgodovine našega brskanja. V primerjavi s tradicionalnimi sporočili, ki so enaka za vse odjemnike, je verjetnost, da bomo verjeli sporočilom in na podlagi njih sprejeli določeno odločitev (recimo nakup izdelka ali oddaja glasu za kandidata na volitvah), pri ciljanem oglaševanju pomembno višja. Ta proces prilagajanja sporočil ima v sklopu oglaševanja tudi svoje ime: »optimizacija spreobrnitvenega količnika«.²

Vznik teorij zarot v zadnjih letih gre gotovo pripisati tudi tej novi medijski krajini z njenimi zakonitostmi, saj lahko konspiracizem³ vidimo ravno kot pojav, ki je soroden lažnim novicam, čeprav morda ni zmeraj načrten, kar bomo videli spodaj. Tudi teorije zarot namreč v zgodovini niso nič novega, saj so jih poznali že v antiki, kjer so se pojavljale predvsem v času kompleksnih družbeno-političnih sprememb, katerih vzroki so bili težko razumljivi, zato so jih pojasnili »po bližnjici«, z uporabo kake teorije zarote: bolj razumljivo je namreč misliti, da je za slabo ekonomsko stanje kriva cesarjeva koruptivnost kot pa čedalje bolj kompleksni dejavniki sredozemskega sužnjelastniškega gospodarstva. Po drugi strani so bile teorije zarot v antiki večkrat uporabljene povsem v pomenu »lažnih novic«, torej kot manipulativne strategije, kako očrniti kakega veljaka oziroma si na svojo stran pridobiti ljudstvo. Ilya Yablokov in Precious Chatterje-Doody tako opozarjata, da lahko prvim zabeleženim javnim obtožbam zarotništva sledimo vse do antičnih Aten, v Rimu pa »... so retoriko zarotništva uporabljali tako za uničevanje nasprotnikovega ugleda kot za razlago političnih dogodkov, ki so bili sicer težko racionalno razumljivi«.⁴

Kljub vsemu pravkar povedanemu se vendarle zastavljata vprašanji, *zakaj* se teorije zarot tako dobro »primejo« in *zakaj* je njihovo širjenje s pomočjo novih medijev tako uspešno. Kako to, da smo kljub milijardam, ki jih zahodne

2 Prim. Saleh in Shukairy (ur.), *Conversion Optimization*.

3 Pojem uporabljam kot sinonim za teorije zarot.

4 Yablokov in Chatterje-Doody, *Russia Today and Conspiracy Theories*, str. 6.

družbe vlagajo v vzgojo in izobraževanje znotraj »družbe znanja«, še zmerom – in čedalje bolj – priča verjetju v ploščato Zemljo, Googleve kondenzacijske sledi, neobstoja koronavirusa in podnebnih sprememb ter v sorodne, domala neverjetne epistemske pojave? Zdi se namreč, da bi se vsesplošni tehnološki napredek družbe moral odražati v bolj informirani javnosti, in če se ne, je vprašanje po vzrokih za to gotovo na mestu. Odgovor, ki ga pričujoči prispevek ponuja na ta vprašanja, je povezan z eksistencialistično filozofijo, in sicer z opazko, da človek z negotovostjo, ki ji je priča v svetu, težko shaja, ter tezo, da narativi v oblikah teorij zarot zapolnjujejo ravno epistemsko-bivanjsko potrebo po gotovosti, saj priskrbijo razmeroma enostavne in razumljive odgovore na sicer zapletena vprašanja ter tako kaotični svet »spravijo pod streho«. Kot bo poskušal pokazati zadnji del prispevka, je odgovor na množstvo neverjetnih svetovlažnih novic in teorij zarot vzgoja spoznavnega značaja oziroma edukacija za epistemski karakter. Človek namreč ni prazna posoda, v katero bi shranili informacije tako kot na elektronski nosilec, pač pa je človek »biti-v-svetu«, ki je s tem svetom v živem odnosu, pri čemer je treba spoznavanje in razumevanje sveta vedno razumeti kot del posameznikove bivanjske razsežnosti. Posledično je neustrezno misliti, da bomo lahko ustrezni epistemski značaj, ki bo zdržal kontingenco sveta, lahko izoblikovali zgolj s posredovanjem informacij. Da bi se lahko soočili s teorijami zarot, moramo nasloviti njihove bivanjske vzroke ter negovati intelektualni pogum.

Gnoseofobija kot odgovor na nasluteno kontingenco življenja

V monografiji *Hotena nevednost*, ki je leta 2020 pri Slovenski matici izšla v zbirki »Slovenska filozofska misel«, sem v sklopu razmisleka o etiologiji v navezavi na ta grozd epistemskih pojavov našel enega glavnih vzrokov za bežanje pred resnico v njegovi »ohranitveni vlogi«. ⁵ Gre za idejo, ki jo je mogoče zaslediti tako pri Freudu kot pri eksistencialistih in hermenevtični filozofiji, in sicer za zamisel, da načrtno izogibanje vednosti subjektu pomaga ohranjati njen ali njegov *status quo*. Prav beg pred lastno končnostjo in kontingenco, ki je v 20. stoletju posebej tematiziran pri Martinu Heideggerju in Stanleyju Cavellu, posameznikom omogoča, da ohranjajo utečeni način zapadlega življenja v vsakdanjem »se-ju«:

5 Prim. Grušovnik, *Hotena nevednost*, str. 193–195.

»Vsakdanja bit k smrti je kot zapadajoča stalen *beg pred njo*. Bit *h* koncu ima modus preinterpretirajočega, nepristno razumevajočega in zakrivajočega *izmikanja pred njo*. Da vselej lastna tubit faktično vedno že umira, kar pomeni, da je v biti k svojemu koncu, to dejstvo si prikriva s tem, da smrt preoblikuje v vsakodnevno nastopajoči smrtni primer pri drugih, ki nam vsekakor še jasneje zagotavlja, da ‚se sam‘ vendarle še ‚živi‘. Z zapadajočim begom *pred* smrtjo pa vsakdanjost tubiti izpričuje, da je tudi ‚>se< sam‘ vselej že določen *kot bit k smrti*, tudi tedaj, kadar se ne giblje izrecno v ‚mislih na smrt‘, *tudi v povprečni vsakdanjosti gre tubiti stalno za to najlastnejšo, neodnosnostno in nepresegljivo zmožnost biti, četudi le v modusu oskrbovanja neke neovirane ravnodušnosti n a s p r o t i skrajni možnosti njene eksistence.*«⁶

To, kar v pričujočem besedilu imenujem »gnoseofobija« – torej strah pred spoznanjem oziroma pred spoznavanjem –, lahko v navezavi na zgornji odlomek vidimo kot beg pred končnostjo. Toda podobno kot končnost človekovo zavest muči negotovost, kontingenca bivanja. Gre za pojav, ki je soroden temu, kar je v psihologiji znano kot »hipoteza pravičnega sveta«. Ta služi zanikanju krivičnosti in posledičnemu ohranjanju ideje pravičnosti, kar spoznavnemu subjektu omogoča, da se izogne sprijaznjenju z dejstvom, da je pravica redka, življenje pa pogosto neusmiljeno kruto. Gre sicer za besedno zvezo, ki jo je v socialnopsihološki diskurz vpeljal Melvin Lerner, hkrati pa označuje prepričanje, ki je pri posameznikih pogosto implicitno prisotno, namreč idejo, da »ljudje dobijo to, kar si zaslužijo«.⁷ Lerner ugotavlja, da je to prepričanje sicer povezano s tezo, da je svet stabilen in predvidljiv: »Naraščajoča količina podatkov nakazuje, da življenje v kaotičnem okolju ali občutek ‚nemoči‘, nezmožnosti vplivanja na lastno usodo, proizvede poslabšanje fizične in emocionalne integritete organizma.«⁸ Tudignoseofobijo oziroma strah pred spoznavanjem kot poseben pojav hotene nevednosti je torej mogoče razumeti v njeni konzervativni vlogi, in sicer v smislu ohranjanja *statusa quo*, to pa na tak način, da pripomore k ohranjanju tistih prepričanj in pogledov na svet, ki subjektu dajejo občutek varnosti in koherentnosti. Znajdemo se torej v nenavadni situaciji, ko ravno prepričanje o stabilnosti proizvede lastno realnost, saj samo ustvari relativno stabilnost subjekta.

V sklopu filozofije je tematiko tega, kar tu imenujemgnoseofobija, posebej obravnaval Stanley Cavell, vidnejši ameriški filozof druge polovice 20. stoletja, ki je v svojih razmišljanjih spajal pozno filozofijo Ludwiga Wittgensteina, Shakespearjeve drame (še posebej ljuba sta mu bila Kralj Lear in Othello) ter ameriške

6 Heiddeger, *Bit in čas*, § 51, str. 347–348. Vsi poudarki v izvirniku.

7 Lerner, *The Belief in a Just World: A Fundamental Delusion*, str. 11.

8 Prav tam, str. 9.

transcendentaliste, predvsem Henryja Davida Thoreauja. Morda njegova največja teoretska zasluga je novo, eksistencialno razumevanje skepticizma, ki ga je ponudil predvsem v sklopu branja Shakespeara. Po Cavellu skepticizem ne odraža le dvoma, temveč tudi nasluteno gotovost, in sicer gotovost glede kontingentnosti našega bivanja. »Živeti skepticizem«, kot to imenuje Cavell, je lahko odraz naše nemoči soočenja z dejstvom nepopolnosti in končnosti. Če bi Cavellov filozofem zelo poenostavili, bi smeli reči, da se je bolje odreči možnosti spoznavanja kot sprejeti dejstvo, da gotovosti ni; bolje je misliti, da nam je resnica zaradi omejenosti našega spoznavnega aparata nedostopna, kot se sprijazniti, da je *to* – namreč resnica končnega bivanja – tudi vse, kar je človeku na voljo. Cavell tako esenco skepticizma uvidi ravno v gnoseofobiji, v našem poskusu umika pred vednostjo. Izhajajoč iz Nietzscheja, ki v *Genealogiji morale* pravi, da si je življenje, da bi opravičilo samo sebe in svoje »hudo«, moralo iznajti nove pripomočke, in sicer »življenje kot uganko, kot spoznavni problem«, ⁹ Cavell ugotavlja: »Toda to je potem natanko to, k čemur sem se nenehno vračal kot k vzroku skepticizma – poskus, da bi človeško stanje, stanje človeštva, preobrazili v intelektualno težavo, uganko (da bi interpretirali ‚metafizično končnost kot intelektualni manko‘).« ¹⁰

Seveda se nam lahko v tem trenutku zastavi vprašanje, kako se gnoseofobija kot posledica naslutene kontingence življenja povezuje s teorijami zarot. Kratek odgovor nanj lahko zasledimo že v uvodu, kjer sem nakazal, da lahko konspiracizem vidimo kot poskus držanja usode v svojih rokah in posledično kot strategijo shajanja z negotovostjo sveta. Da pa bi nanj odgovorili nekoliko obširneje, si moramo najprej ogledati strukturo teorij zarot in njihovo etiologijo.

Struktura teorij zarot in njihove epistemološke razsežnosti

V knjižici *Midva ne bova rešila sveta!: eseji o teorijah zarot*¹¹ sem osnovno strukturo teorij zarot prepoznal v štirih elementih. Predlagal sem, da teorije zarot razumemo kot tiste pojasnitve dogodkov, ki:

1. močno odstopajo od splošno sprejetih;
2. v ozadju predpostavljajo skrivni namen vršilcev;

⁹ Nietzsche, *H genealogiji morale*, str. 255.

¹⁰ Cavell, *Disowning Knowledge in Seven Plays of Shakespeare*, str. 138.

¹¹ Grušovnik, *Midva ne bova rešila sveta!*

3. imajo splošno sprejeto razlago ravno za del manipulacije;
4. so za zunanjega opazovalca bolj ali manj neutemeljene špekulacije, ki so morda sicer načelno verjetne, a so daleč od vsakršne gotovosti ali celo zdravorazumske verjetnosti.¹²

K tem elementom je na prvi javni predstavitvi te moje knjige v Mariborskem alternativnem klubu Gustaf, junija 2022, kolega Nenad Miščević, ki je na dogodku sodeloval kot predavatelj, dodal še en element, ki se mi zdi informativen: ontološka »globina« pojasnitve. Elementi bodo morda najlažje razumljivi, če jih razložim na znanem primeru.

Vzemimo tri kandidatke za teorijo zarote, ki so močno razširjene: teorijo *Google chemtrails*, neobstoj koronavirusa in teorijo ravne Zemlje. Jasno je, da vse te teorije močno odstopajo od splošno sprejetih, kajti meteorologi in inženirji vseskozi jasno zagotavljajo, da kondenzacijske sledi letal niso nič drugega kot kapljice vode, ki se naberejo okoli letalskega izpuha, virologi in mikrobiologi zagotavljajo, da koronavirus obstaja, astronomi in geografi pa so si edini, da je Zemlja t. i. »geoid«. Če se ustavimo pri drugem elementu (od štirih, navedenih zgoraj), lahko pri teoriji o kondenzacijskih sledih zasledimo trditev, češ da z njimi elita iztreblja ljudi s strupenimi kemikalijami, medtem ko so zagovorniki neobstoja koronavirusa zatrjevali, da elita s cepivi nadzoruje ljudi, zagovorniki ravne Zemlje pa menijo, da nas NASA zavaja s projekcijo okrogle Zemlje zato, da lahko korumpirani uradniki pospravijo v žep milijarde dolarjev, namenjenih vesoljskim misijam: v vseh treh primerih imamo torej idejo tajnega namena skritih vršilcev, ki v ozadju dogajanja narekujejo njegov potek. Tretji element govori o tem, da teoretiki zarot neko splošno sprejeto razlago diskreditirajo tako, da jo pripišejo zaroti: zarotniki torej lažejo, da je letalski izpuh nedolžen, zdravniki, da obstaja koronavirus, domnevni vesoljski inženirji pa, da je Zemlja okrogla. Četrty element je ključen, govori pa o tem, da so teorije zarot v navzkrižju s splošno sprejetimi in dobro podkrepljenimi znanstvenimi teorijami, ki v naših primerih razlagajo letalski izpuh kot kondenzirane kapljice vode, pojav hude pljučnice kot simptom koronavirusa, Zemljo pa kot okroglo oziroma geoidno nebesno telo.

Peti element, ki ga je dodal kolega Miščević, govori o tem, da so nekatere teorije zarot ontološko gledano razmeroma konservativne in ne predvidevajo večjih sprememb realnosti (ideja o neobstoju koronavirusa govori samo o tem, da ne obstaja točno določena vrsta virusa, medtem ko vse ostale kategorije bivajočega pušča nedotaknjene), druge pa so globlje in zahtevajo tudi spre-

---

¹² Prim. prav tam, str. 23.

membe ontoloških kategorij (ideja ravne Zemlje tako implicira drugačno astronomijo, medtem ko kartezijski skepticizem – če tu brez nadaljnega argumentiranja privzamemo, da gre pri njem za analog teorije zarote – predpostavlja tako rekoč ontološko revolucijo, saj se vse bivajoče razen subjekta mišljenja izkaže za plod iluzije). Ob nizanju teh elementov je treba poudariti, da jih ne bomo nujno našli pri vseh teorijah zarot: sam namreč na slednje rad gledam kot na »grozdni pojem« ali na pojem, za katerega je značilno, da vanj sodijo primeri, ki so med seboj povezani s tistim, kar bi Ludwig Wittgenstein imenoval »družinske podobnosti«: medtem ko so v določenih teorijah zarot prisotni vsi elementi, so morda v kaki drugi eni zastopani, drugi pa umanjajo; lahko se tudi zgodi, da so elementi zastopani z različno jakostjo.

Pri analizi teorij zarot velja dodati še terminološko oziroma etimološko opombo. Beseda »zarota« korenini v glagolu »rotiti«, v pomenu »zaklinjati«, kar kaže, da zarota pomeni nekaj takega kot »tajni načrt, ki ga skujejo zapriseženi udeleženci«. ¹³ Beseda »teorija« pa je v besedni zvezi »teorija zarote« uporabljena nekoliko drugače, kot jo uporabljamo sicer: če s »teorijo« običajno mislimo na pojasnitev določenega skupka pojavov (recimo »teorija evolucije« ali »splošna teorija relativnosti«), pa tu pomeni nekaj takega kot »zgolj teorija«, torej umislek. Zaradi tega lahko trdimo, da ima samostalnik »teorija« v tem primeru tisti tradicionalni slabšalni prizvok nasprotja praktičnosti, priročnosti in posledično resničnosti.

Seveda je pri vseh teorijah zarot ključno vprašanje, kaj jih dela »teorije zarot« in ne resničnost samo. Odgovor ni enostaven, kar je razlog za razširjenost tovrstnih pojavov: če bi namreč v kompleksnem svetu lahko preprosto ločevali med resnico in neresnico, bi bilo teorij zarot gotovo manj. Treba je namreč imeti v mislih, da so zarote stalnica človeškega življenja in da jih je zgodovina polna: od zarote pri umoru Julija Cezarja do sodobnejših zarot, kot je, denimo, MK-Ultra. ¹⁴ Tisti, ki torej govori o zaroti, v resnici ne govori o ničemer nenavadnem ali neobičajnem.

Kljub vsemu menim, da lahko ponudimo nekaj hevrističnih načel, ki nam pomagajo vsaj nekoliko razmejiti te mnoge svetove in določeno razlago obravnavati kot dobro kandidatko za teorijo zarote: najprej moramo v pripovedi, ki jo imamo za kandidatko za teorijo zarote, zaslediti večino zgoraj naštetih elementov. Zatem moramo biti pozorni na falsifikabilnost oziroma ovrgljivost teorije oziroma še bolj na to, ali sogovornik, ki verjame tej pripovedi, sploh

¹³ Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, geslo »zarota«.

¹⁴ Glej Grušovnik, *Midva ne bova rešila sveta!*, str. 17.

dopušča možnost njene zavrnitve. Če mora sogovornik uporabljati čedalje bolj protislovne ali z drugimi teorijami nekoherentne argumente, da ohranja svojo teorijo, potem smo lahko že bolj gotovi, da je teoretik zarote. Če za vsak protiargument najde protiargument, je jasno, da njegovih stališč ne bomo mogli ovreči, pa ne zato, ker bi se naše izkustvo sveta tako razlikovalo, pač pa zato, ker je možnost zavrnitve že vnaprej strukturno onemogočena. To strukturno nemožnost sem v svojem besedilu o skepticizmu in nasilju imenoval »nemogoča zahteva«. ¹⁵ Gre za zahtevo, ki je postavljena tako, da ji ni mogoče ugoditi, njen tipični primer pa lahko zasledimo v kartezijskem skepticizmu, saj je skeptikova zahteva po dokazu za obstoj »zunanjega« sveta takšna, da ji načelno ne moremo ugoditi, kajti vsak dokaz že *a priori* razveljavi kot del potencialnega privida. S poznim Wittgensteinom bi lahko rekli, da skeptik in, denimo, fizik preprosto ne igrata iste jezikovne igre, ¹⁶ zaradi česar fizik skeptiku ne more ponuditi zanj veljavnih dokazov o obstoju zunanjega sveta. Če torej prvi od slednjega temu navkljub terja neizpodbitne dokaze, gre za nemogočo zahtevo, za nesporazum glede samega načina dokazovanja. To ne pomeni, da je skeptik »zmagal«, pač pa, da gre za nesporazum, saj se igrajo različne jezikovne igre: zahteva, da bi skeptiku priskrbeli neizpodbitne dokaze o obstoju zunanjega sveta, je podobna zahtevi, da v košarki zmagamo z golom prednosti. Teza, ki jo torej ponujam, je ta, da teoretiki zarot na svoje sogovornike, ki se z njimi ne strinjajo in jih želijo spodbiti, naslovijo nemogočo zahtevo, ki ji ni mogoče ugoditi, saj so vsi protiargumenti že *a priori* videni kot *del zarote*.

Kot rečeno, iz te analize ne smemo sklepati, da ima prav bodisi skeptik oziroma teoretik zarote bodisi njegov nasprotnik, pač pa le, da se v obeh primerih igrajo različne jezikovne igre z različnimi dokaznimi procedurami in standardi. Pomembno je razumeti, da zmeraj obstaja *nora* možnost, da mi vsi lažejo, da je svet docela drugačen, kot se mi zdi, da živim med reptili, ki so v resnici vesoljci, a si vsakič, kadar jih pogledam, nadenejo človeško podobo. Ravno zato, ker so zarote *načeloma možne*, so privlačne za teoretike zarot in lahko bi rekli, da je njihova napaka »le« v tem, da možnost prenapihnejo v dejanskost. Problem teorij zarot gre torej iskati v njihovi spoznavni strukturi, ki je analogna strukturi tega, kar Cavell imenuje »živeti skepticizem«. K slednjemu lahko prištevamo takšne eksistencialno-epistemske pojave, kot sta patološko ljubosumje in hipohondrija: medtem ko je pri prvem partnerju možnost dokaza zvestobe že vnaprej odrečena, je pri drugem vsak zdravniški izvid podvržen novemu

15 Grušovnik, *Skepticizem in nasilje ali vzgoja za mir*.

16 Prim. Wittgenstein, *Filozofske raziskave*, § 7.

dvomu. Tako kot ljubosumnež odgovora na vprašanje zvestobe ne more najti pri svojem partnerju ali prijateljih, ga tudi hipohonder ne more najti pri zdravniku, teoretik zarote pa ne pri znanstveniku, saj ljubosumnež, hipohonder in teoretik zarote igrajo drugo jezikovno igro kot partner, prijatelji, zdravniki in znanstveniki.

Preden nadaljujemo z iskanjem razloga nemogoče zahteve, je treba odpraviti še en možni pomislek, ki ga lahko povzamemo z vprašanjem: kako lahko primerjamo skepticizem s teorijami zarot, če gre pri prvem za dvom, medtem ko imamo pri drugih opraviti s fanatičnim verovanjem? Odgovor na to vprašanje se skriva v notranji povezanosti radikalnega dvoma in »ekscenega verovanja«,¹⁷ saj gre v resnici za dve plati iste medalje. Če je namreč skeptik *negotov*, da je to, kar vidi, zares miza, je po drugi strani *prepričan*, da tega, kar je pred nami, ne moremo brez preostanka prepoznati kot mizo.

Morda je notranja povezanost skepticizma in ekscenega verjetja še najlepše razvidna v Cervantesovem *Don Kihotu*: medtem ko veleumni plemič iz Manče zatrjuje, da to, kar vidi, ni zgolj navadna brivska skodela, pač pa Mambrinov šlem, *hkrati dvomi*, da so stvari, kot se nam kažejo, res takšne. Mambrinov šlem se namreč ravno zato, ker je začaran, kaže kot navadna brivska skodela.¹⁸ Ključna poanta je, da ne gre za plemičev privid, pač pa za to, da Don Kihot in njegov oproda Sančo vidita *povsem isto* stvar, le da iz tega, kar je predočeno, povlečeta povsem različne zaključke: medtem ko je Sančo v soglasju z vsemi drugimi ljudmi prepričan, da gre za navadno brivsko skodelo, je don Kihot, kot rečeno, prepričan, da je njen vsakdanji videz zgolj krinka in da je *ravno na podlagi te krinke* mogoče sklepati, da gre »v resnici« za mitično čelado. Očitno je torej, da igrata različni jezikovni igri in da je to, kar pri enem šteje kot dokaz, pri drugem ravno potrditev nasprotnega. Dvom in gotovost se tako dopolnjujeta, saj je za to, da bi bili gotovi o mitični naravi predmeta, treba podvomiti v to, da nam ga čuti, ki nam ga kažejo kot navadno banalno stvar, predočujejo pravilno. Za teorije zarot lahko na podlagi tega povlečemo sledeči zaključek: da bi konspiracizem lahko skoval ekscenno prepričanje, mora najprej podvomiti v resničnost tega, kar govori znanost oziroma vsakdan. Da bi verjeli v kemične sledi ali ravno Zemljo, moramo podvomiti v kemijo in fiziko ter nanju nasloviti nemogočo zahtevo po dokazu onkraj tega, kar lahko ti vedi ponudita.

17 Termin povzemam po svojem Fulbrightovem mentorju, profesorju Russllu Brianu Goodmanu, ki je v pogovoru z mano o pričujočih zagatah uporabil besedno zvezo »excessive belief«.

18 Cervantes, *Don Kihot*, II. del, poglavje XXI.

Etiologija teorij zarot

Že uvodoma sem poudaril, da gre *raison d'être* živetega skepticizma iskati v gnoseofobiji ob subjektovi zagati pri soočanju s kontingenco človekovega bivanja. Nemogočo zahtevo po dokazu o nasprotnem je torej mogoče ugledati kot obrambni mehanizem, ki skeptika ščiti pred neko drugo, globljo resnico, ki jo ta sluti – resnico o kontingenci bivanja. Če to strukturo preslikamo na teorije zarot, dobimo približno sledečo tezo: teorije zarot je (vsaj včasih) mogoče videti kot tolažbo pred kontingenco in nemočjo človekove eksistence.

Toda na kakšen način bi teorije zarot, ki nam po navadi slikajo grozljiv in črn svet, v katerem nas elite zastrupljajo z izpuhi letal, kradejo davkoplačevalski denar in vstavljajo čipe za popolni nadzor, lahko bile tolažba? Seveda tako, da predpostavljajo, da ima nekdo – neka elita, strici iz ozadja oziroma skrivni vršilci – svet kljub vsemu pod nadzorom. Ta ideja je torej tolažba pred tem, da je svet negotov, da se z letalskim prometom brez pravega nadzora zastrupljamo kar sami, da kljub vsej medicini virusa ne moremo stoo odstotno obvladati in da smo vsej sodobni tehnologiji navkljub še vedno (ali pa ravno zaradi nje) smrtno ogroženi. Sam se pri ponazoritvi te poante rad poslužim naslednje prisposobe: ideja teoretika zarote, da sedimo na avtobusu, ki ga proti prepadu pelje zlobni šofer, je tolažba za globljo resnico, in sicer da na avtobusu, ki drvi proti prepadu, sedimo brez šoferja in s pokvarjenimi zavorami. Ideja zlobnega voznika tako vsaj predpostavlja možnost nadzora nad vozilom in je v tem smislu celo *optimistična* interpretacija dogodkov, saj je vedno možno, da bomo vozniku iztrgali volan iz roke in vozilo naposled obvladali ter »rešili svet«.

Tezo, da so teorije zarot posledica temeljne človeške želje po tem, da ima svet (vsaj simbolično) pod nadzorom, potrjujejo tudi psihološke raziskave:

»Poleg tega, da služijo povsem epistemskim namenom, vzročne pojasnitve nagovarjajo tudi potrebo ljudi, da se počutijo varne v svojem okolju in da imajo nadzor nad okoljem kot avtonomni posamezniki in člani kolektivov. [...] Več zgodnjih teorij konspiracijskih prepričanj je navajalo, da se ljudje zatečejo k teorijam zarot zaradi kompenzacijske zadovoljitve, ko so te potrebe ogrožene. Ljudje, ki nimajo instrumentalnega nadzora, lahko dobijo, denimo, nekaj kompenzacijskega smisla nadzora s pomočjo teorij zarot, saj jim te ponudijo priložnost, da zavrnejo uradne pripovedi, s čimer imajo občutek, da imajo v rokah alternativno pojasnitev. [...] Teorije zarot lahko ljudem obljublajo občutek varnosti v obliki odkrivanja prevarantov, s čimer prepoznamo posameznike, ne vredne zaupanja, grožnjo, ki jo predstavljajo, pa zmanjšamo ali nevtraliziramo.«¹⁹

19 Douglas, Sutton in Cichocka, *The Psychology of Conspiracy Theories*, str. 539.

Teorije zarot je tako vsaj v določeni meri mogoče videti kot posledico zatekanja od kontingence h gotovosti, kot to, kar smo zgoraj prepoznali kot enega od razlogov gnoseofobije. Zato ne bi bilo presenetljivo, če bi teoretike zarot našli na določenih demografskih območjih, tam, kjer so ljudje oddaljeni od središč odločanja, saj se s tem poveča njihov občutek izključenosti in nemoči, s tem pa tudi potreba po nadzoru. Morebitna korelacija med nižjo izobrazbo in verjetjem v teorije zarot tako ne bi nujno pomenila, da se h konspiracizmu nagibajo tisti, ki nimajo epistemskih kapacitet za razumevanje zapletenih sodobnih znanstvenih teorij, pač pa, da se k teorijam zarot zatekajo tisti, ki zaradi nižje izobrazbe ne zasedajo takšnih mest v družbi, kjer bi lahko imeli možnost soodločanja o pomembnih vprašanjih.

Kljub zgornjim izpeljavam je treba jasno povedati, da na konspiracizem ne smemo gledati kot na monolit: podobno, kot sem zgoraj rekel, da je treba teorije zarot razumeti kot grozdni pojem, kjer se posamezne značilnosti in strukturni elementi od pripovedi do pripovedi razlikujejo, je treba uvideti, da so lahko enako raznovrstni razlogi, zakaj se nekdo poigrava z mislijo na teorijo zarote. Čeprav je potreba po tem, da imamo občutek nadzora in gotovosti, pomemben dejavnik konspiracizma, gre morda včasih preprosto za to, da se z norimi zgodbami o kuščarjih in podzemnih vesoljskih bazah nekoliko kratkočasimo v svetu, ki bi ga Max Weber imenoval »odčarani svet«. Na drugi strani je lahko verjetje v teorije zarot tudi poskus bega od odgovornosti, ki jo imamo za svet in dogodke v njem: če je namreč vse del velike zarote pomembnih ljudi, sem odvezan odgovornosti za tok zgodovine, saj proti tako pomembnim vršilcem ne morem ničesar storiti.²⁰

Konspiracizem in vzgoja za spoznavni značaj

Nedvomno sta ponudba in dostop do kredibilnih informacij ključna družbena infrastruktura sodobnega časa in t. i. »družb znanja«. Vendar pa smemo na podlagi zgornjih izvajanj sklepati, da problem teorij zarot ni povezan le s pomanjkanjem informacij, pač pa prej s tem, kar sodobna vrlinska epistemologija imenuje »spoznavne hibe«. Gre za epistemski pojav motiviranega mišljenja, kamor sodi tudi gnoseofobija. Povedano poenostavljeno: težava konspiracizma ni zgolj v tem, da teoretiki zarot ne bi imeli dostopa do pravih informacij ali da bi bile znanstvene teorije prezapletene, da bi jih razumeli, pač pa tudi v tem, da je mišljenje, ki podpira teorije zarot, motivirano, in sicer tako, kot sem

20 Za zadnji dve poanti prim. Grušovnik, *Midva ne bova rešila sveta!*, str. 42–46 in 100–115.

skušal prikazati zgoraj. V današnjem času so namreč kredibilne informacije na voljo vsem in do njih ni težko priti, pogosto pa jih strokovnjaki tudi pojasnijo na razumljiv način, kar že samo po sebi nakazuje dejstvo, da konspiracizem ni povezan niti s pomanjkanjem informacij niti z njihovo zapletenostjo. Na človeka potemtakem ne smemo gledati kot na prazno posodo, v katero strpamo znanje, tako kot morda presnamemo informacije na USB ključek, pač pa ga moramo razumeti kot spoznavnega vršilca ali epistemskega akterja, ki je vedno že »bitiv-svetu«, ki s hermenevtičnega vidika svoj svet vselej že razumeva. Celo več, morda bi lahko trdili, da človek pravzaprav *je to razumevanje sveta*. Če torej želimo zamejiti širjenje teorij zarot, ki včasih že začnejo hromiti javno življenje (od proticepilstva do zanikanja podnebnih sprememb), potem ne smemo staviti samo na tradicionalni »model transfera znanja« v smislu posredovanja informacij (kar je Paulo Freire imenoval »bančni model« izobraževanja),²¹ pač pa predvsem na to, kar imenujem vzgoja spoznavnega značaja oziroma edukacija epistemskega karakterja.

Ta ideja gradi na uvidu iz znamenite prispele o votlini iz sedme knjige *Države*, kjer Platon poudarja, da do spoznanja ni mogoče priti, če se ne zasuka celotna duša, zaradi česar je zanj pedagogika predvsem »τέχνη τῆς περιαγωγῆς« oziroma »veščina zaobrnitve«.²² Platon tako pove, da se pedagogika primarno ukvarja z vprašanjem, »na kakšen način se bo (nekdo) najlaže in najučinkoviteje zaobrnil«, pri čemer v tem, kar lahko imamo za prvo kritiko transmisijskega modela poučevanja, dodaja, da »ne na ta način, da bi mu podarila vid, ampak tako, da bi to dosegla kot pri nekom, ki vid že ima, a ga ne usmerja prav, niti ne gleda, kamor bi bilo treba«.²³ Reči smemo, da za Platona vzgoja ali »izobrazba« (lat. *e-ductio* ali nem. *Bild-ung*) ni posredovanje informacij, temveč nekaj bistveno pomembnejšega. Platonov učenec na koncu vzgojnega procesa namreč ne bo le vedel nekaj več o svetu, temveč bo svet spoznal na drugačen način. Heidegger je v spisu *Platonov nauk o resnici* to poanto strnjeno ubesedil tako: »... bistvo *paideía* ni vsajanje golih znanj v nepripravljeno dušo kot v kako prazno, poljubno predloženo posodo. Pristna izobrazba nasprotno zajame in preobrazi dušo samo v celoti ...«.²⁴

Vzgojo za spoznavni značaj moramo tako razumeti predvsem kot vzgojo za spoznavne vrline, saj človek, kot rečeno, ni prazna posoda, v katero bi strpali znanje, ampak je aktiven spoznavalec sveta. Seveda nočem reči, da teo-

21 Prim. Freire, *Pedagogika zatiranih*.

22 Platon, *Država*, str. 1165 (518c).

23 Prav tam (518d).

24 Heidegger, *Platonov nauk o resnici*, str. 15.

retiki zarot potrebujejo nekakšnega »odrešenika«, osvobojenca, ki bi se iz razsvetljenega sveta vrnil v votlino in jih osvobodil »od zunaj«, saj bi to bilo protislovno z idejo samostojnega spoznavanja in na koncu nekaj, kar bi razlike zgolj poglobljalo (to je kritika, ki jo prek Rancièra na tovrstna pojmovanja izobraževanja naslovi Gert Biesta).²⁵ Trdim pa, da se gnoseofobiji ne moremo postaviti po robu z deljenjem novih in novih informacij, saj je srž te spoznavne hibe ravno v tem, da se pred temi informacijami umika in jih diskreditira. Kar potrebujemo za premagovanje strahu, je prej pogum, tako da se po mojem prepričanju lahko gnoseofobiji postavimo po robu samo z vzgojo za spoznavni ali intelektualni pogum.

Med glavnimi avtorji, ki so prepoznali pomen »intelektualnega poguma«, je Alan Ryan, ki ga, navezujoč se na Aristotela in njegovo opredelitev vrline poguma kot sredine med strahopetnostjo in predrznostjo, opisuje kot nasprotje intelektualne brezbriznosti, zaradi katere lahko storimo spoznavno napako.²⁶ Slednjo Ryan opredeli kot »ignoriranje jasnih in očitnih dejstev, utemeljitev z logičnimi napakami, ne da bi se menili za karkoli, kar vemo o načinu, kako priti do resnice o svetu«. ²⁷ V nadaljevanju Ryan prepozna kot pomemben sestavni del spoznavnega poguma samozaupanje, ki ga lahko razumemo kot prepričanje, da smo zmožni kaj spoznati. Samozaupanje ima sicer osrednjo vlogo že pri Ralphu Waldu Emersonu, vključuje pa prepričanje, da smo kot spoznavni vršilci zmožni in vredni spoznanja, in v navezavi na transcendentalizem tudi misel, da se v najglobljem subjektivnem izkustvu hkrati zrcalijo najbolj občečloveška spoznanja, kar je v osnovi unitaristični filozofem, ki ga je med drugim prevzel Nietzsche.²⁸ Seveda pa to samozaupanje pomeni tudi pogum soočanja z naravo lastne eksistence in prepričanje, da smo takšnega stika s samim sabo zmožni.

V praksi to pomeni, da bi morali v pedagoškem procesu več pozornosti nameniti predvsem spoznavanju kot dejavnosti, pri čemer bi moralo ključno vlogo igrati ustvarjanje t. i. »skupnosti raziskovanja«, ki jo je Matthew Lipman, oče programa filozofija za otroke, imel za srž učenja.²⁹ Znotraj takšne skupnosti pa morajo učitelji in učiteljice ustvariti spoznavno vzdušje, ki ustreza konceptu 4C,³⁰ kar pomeni, da je treba negovati ne le kritično in ustvarjalno, pač pa

25 Prim. Biesta, *The Rediscovery of Teaching*, str. 59–81.

26 Ryan, *Intellectual courage*, str. 16.

27 Prav tam, str. 17.

28 Za izpeljavo te poante v navezavi na Henryja Davida Thoreauja prim. Grušovnik, *Interpretacije Thoreaujeve »Državljske nepokorščine«*, str. 56–61.

29 Več o filozofiji za otroke in Lipmanu v Šimenc, *Nove prakse filozofije*.

30 4C je akronim za angleške pridevnike »critical, creative, collaborative in caring«, ki označujejo kritično, ustvarjalno, sodelovalno in skrbno mišljenje. Prim. prav tam, str. 40 (in op. 9).

tudi sodelovalno in skrbno mišljenje. Šele takrat, ko se bodo učenci in učenke počutili sprejete in varne, lahko upamo, da bodo začeli razvijati tak spoznavni značaj, ki bo sčasoma zmožen razviti avtonomnost, z njo pa tudi pogum, da se soočijo s kontingenco bivanja. Gnoseofobije bo potem manj, s tem pa tudi manj eksistencialnih potreb po narativih, kakršni so teorije zarot.

Viri in literatura

- Biesta, Gert. *The Rediscovery of Teaching*. New York: Routledge, 2017.
- Cavell, Stanley. *Disowning Knowledge in Seven Plays of Shakespeare*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Cervantes, Miguel Saavedra de. *Veleumni plemič Don Kihot iz Manče*. Prev. Niko Košir. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1988.
- Douglas, Karen M., Sutton, Robbie M., in Cichocka, Aleksandra. The Psychology of Conspiracy Theories. *Current Directions in Psychological Science*, 26, 2017, št. 6, str. 538–542. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0963721417718261> (dostop 28. 8. 2021).
- Freire, Paulo. *Pedagogika zatiranih*. Ljubljana: Krtina, 2019.
- Grušovnik, Tomaž. Skepticizem in nasilje ali vzgoja za mir. V: Grušovnik, Tomaž, in Škof, Lenart (ur.). *Mišljenje nasilja: medkulturne in filozofske refleksije*. Koper: Annales, 2015, str. 117–140.
- Grušovnik, Tomaž. Čudež vsakdanjosti – Whitmanov misterij običajnega. V: Whitman, Walt. *Listi trave: končne različice pesmi prve izdaje*. Prev. Ana Pepelnik in Primož Čučnik. Ljubljana: LUD Šerpa, 2019, str. 134–165.
- Grušovnik, Tomaž. *Hotena nevednost*. Ljubljana: Slovenska matica, 2020.
- Grušovnik, Tomaž. Interpretacije Thoreaujeve »Državlanske nepokorščine«. V: Thoreau, Henry David. *Državlanska nepokorščina*. 2. izdaja, prev. Tomaž Grušovnik. Ljubljana: LUD Šerpa, 2021, str. 49–84.
- Grušovnik, Tomaž. *Midva ne bova rešila sveta!: eseji o teorijah zarot*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2022.
- Heidegger, Martin. *Platonov nauk o resnici*. Prev. Dean Komel. Ljubljana: Nova revija (Phainomena), 1991.
- Heidegger, Martin. *Bit in čas*. Prevedli Tine Hribar idr. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Lerner, Melvin. *The Belief in a Just World: A Fundamental Delusion*. New York: Springer, 1980.
- Nietzsche, Friedrich. *H genealogiji morale*. Ljubljana: Slovenska matica, 1988.
- Platon. *Država*. V: *Zbrana dela I*. Prev. Gorazd Kocijančič. Celje: Mohorjeva družba, 2004.

- Ryan, Alen. Intellectual Courage. *Social Research*, 71, 2004, št. 1, str. 13–28.
- Saleh, Khalid, in Shukairy, Ayat (ur.). *Conversion Optimization: The Art and Science of Converting Prospects to Customers*. Sebastopol: O’Riley, 2011.
- Snoj, Marko. *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2015. www.fran.si (dostop 21. 8. 2021).
- Šimenc, Marjan. *Nove prakse filozofije*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, 2016.
- Yablokov, Ilya, in Chatterje-Doody, Precious. *Russia Today and Conspiracy Theories: People, Power, and Politics on RT*. London: Routledge, 2022.
- Wittgenstein, Ludwig. *Filozofske raziskave*. Prev. Erna Strniša. Ljubljana: Krtina, 2014.